

AQRAR EMAL KOMPLEKSİNDƏ ƏLAQƏLƏRİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİNİN OBYEKTİV ZƏRURİLİYİ, FORMA VƏ VASİTƏLƏRİ

M.Z.TAĞIYEV, aspirant
ATU

İnteqrasiya latın sözü olub bütövlüyün, vəhdətin yüksək səviyyədə bərpa olunması deməkdir : başqa sözlə inteqrasiya müstəqilləşmiş istehsal və xidmət obyektlərində hadisə və proseslərin zəruri əlamətlərinə görə qarşılıqlı əlaqəyə girməsindən, sintez olaraq birləşməsindən ibarətdir. Belə birləşmə aqrar bölmənin bazasında, əhəlinin ərzaq məhsullarına və kənd təsərrüfatı məhsulları digər istehlak şeylərinə olan tələbatının ödənilməsi prosesində həyata keçdikdə ona aqrar -sənaye inteqrasiyası adı verilir.

İxtisaslaşma, təmərküzləşmə, təsərrüfatlararası kooperasiya və aqrar - sənaye inteqrasiyası qarşılıqlı əlaqədə olan proseslərdir. Məhsuldar qüvvələrin inkişafından asılı olaraq istehsalın ixtisaslaşdırılması, təmərküzləşməsi və inteqrasiya prosesləri təkmilləşərək sadədən daha mürəkkəb təkamül formasına keçir. Məsələn, təsərrüfatlararası kooperasiya müəyyən texniki, iqtisadi və sosial səviyyəyə çatdıqdan sonra daha da inkişaf edərək yeni sahələrarası birliklərin formalaşmasına səbəb olur.

Belə sahələparası formalaşmalar kənd təsərrüfatı ilə sənayenin kənd təsərrüfatı xammalı əsasında işləyən emal müəssisələri arasında geniş yayılmışdır. Kənd təsərrüfatı və emal müəssisələrinin inteqrasiyası konkret son məhsul istehsalın müxtəlif texnoloji mərhələlərinin istehsal - iqtisadi və təşkilat cəhətdən vəhdətdir. Aqrar - sənaye inteqrasiyası kənd təsərrüfatı məhsulları son məhsul istehsalı təşkilində texnoloji cəhətdən qarşılıqlı əlaqəli olan sahələrin və istehsal - iqtisadi və təşkilat cəhətdən bir -birinə yaxınlaşması və birləşməsi prosesidir. Başqa sözlə, aqrar -sənaye inteqrasiyası kənd təsərrüfatı ilə sənaye sahələrinin, tədarük sferasının, nəqliyyat, ticarət təşkilatlarının, ümumiyyətlə, son məhsul istehsalı və istehlakçıya çatdırılması prosesində iştirak edən müxtəlif müəssisələrin və təşkilatların üzvi şəkildə birləşməsidir. Belə birləşmə nəticəsində istehsal ehtiyatlarından daha səmərəli istifadə olunması ictimai əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi üçün əlverişli şərait yaranır.

İnteqrasiya üfiqi və şaquli formalarda olur.

Üfiqi inteqrasiya prosesində ASK -nin müəyyən sahəsi daxilində (məsələn, kənd təsərrüfatında) eyni və ya oxşar məhsullar istehsalı ilə məşğul olan, yaxud məhsul istehsalında hər hansı konkret mərhələni yerinə yetirən istehsal vahidləri və müəssisələri iqtisadi -təşkilat cəhətdən birləşir.

Həddən artıq kiçik təsərrüfatların həcmnin optimal səviyyəyə çatdırmaq üçün onların kənd təsərrüfatı daxilində iriləşdirilməsi və ya müxtəlif istiqamətli təsərrüfatlararası müəssisələrin yaradılması, texnoloji xarakterli bir sıra işlərin müəyyən obyektlərdə (kooperativlərdə) cəmləşdirilməsi və s. üfiqi inteqrasiyaya əyani misaldır. Üfiqi inteqrasiya ədatən bir sıra istehsal vahidlərinin eyni məqsədlə funksiyalarının əlaqələndirilmək cəmləşdirilməsi prosesi

olduğu üçün o, təsərrüfatlararası və sahədaxili xarakter daşıyır.

Üfiqi inteqrasiya əsasında formalaşaraq fəaliyyət göstərən müəssisə və təşkilatlarda istehsalın daha da təmərküzləşməsinə və ixtisaslaşmasına, məhsuldar texniki vasitələrin tətbiqinə, texnologiyasına təkmilləşdirilməsi, ümumiyyətlə, məhsul istehsalının artırılması və ucuzlaşdırılması üçün mürəqqi üsulların tətbiqinə əlverişli şərait yaradır. Belə şəraitdə üfiqi inteqrasiya şaquli inteqrasiya üçün bir növ təşkilatı - iqtisadi zəminə hazırlayır.

Şaquli inteqrasiya ədatən qarşılıqlı əlaqədə olan müxtəlif istehsal və xidmət sahələrinin istehsal - iqtisadi və təşkilatı vəhdətdir. Şaquli inteqrasiya prosesində müxtəlif müəssisə və təşkilatın istehsal və mübadiləsi ilə əlaqədə fəaliyyət göstərən əksər və ya əsas funksiyaları bir -birinə uyğunlaşdırılaraq ümumiləşir, nəticədə vəhdət idarəetmə və planlaşdırma obyektinə çevrilir. Başqa sözlə desək, şaquli inteqrasiya prosesində xam mal emalında son məhsul istehsalına qədər olan bütün mərhələ bitkin bir sistemdə birləşir. Belə sistem müxtəlif variantlı olur. Əkinçilik variantda istehsalın minimum iki ardıcıl mərhələsi arasında prosesi gedir. Daha bitkin və iri variantda isə inteqrasiya prosesinə kənd təsərrüfatı və sənaye sahələrindən savayı, tədarük, nəqliyyat, ticarət təşkilatları da cəlb olunur və sahələrarası bütöv bir sistem yaranır.

Şaquli inteqrasiya mərhələləri xalq təsərrüfatının müxtəlif sahələrini təmin etdiyi üçün sahələrarası xarakter daşıyır.

Aqrar - sənaye inteqrasiya əsasında aqrar - sənaye müəssisələrinin formalaşan əsas istiqamətləri aşağıdakılardır :

1. *Aqrar bölmənin maddi -texniki təchizatının yaxşılaşdırılması və istehsal proseslərinin getdikcə sənaye əsasında daha çox keçirilməsi məqsədilə kənd təsərrüfatı müəssisələrinin sənaye sahələrin müəssisələri ilə əlaqələrinin gücləndirilməsi;*

2. *Aqrar bölmədə istehsal olunan məhsulların yerində emal edilməsi zəruriyyətinin meydana gəlməsi ilə əlaqədar olaraq kənd təsərrüfatı müəssisələrində (birliklərdə) emal səxələrinin yaradılması;*

3. *Bir -birinə qarşılıqlı əlaqədə müstəqil fəaliyyət göstərən (çox vaxt ərazi cəhətdən yaxın yerləşən) və konkret məqsəddə xidmət edən kənd təsərrüfatı, sənaye və digər müvafiq müəssisə və təşkilatların vahid istehsal kompleksi kimi formalaşdırılması;*

4. *Bütün formalarda genişlənən inteqrasiya prosesləri əsasında rayon, vilayət, respublika və ölkə üzrə aqrar - sənaye komplekslərinin təşkilatı və iqtisadi cəhətdən formalaşması.*

Müxtəlif şəraitdə inkişaf edən inteqrasiya prosesləri nəticəsində aqrar bölmənin bazasında müxtəlif formalarda

müəssisələr, aqrar -sənaye müəssisələri, aqrar -sənaye birlikləri, aqra -sənaye kombinatları, aqrofimalar, elmi istehsalat birlikləri və s. yaranır. 1988 -ci ildə ölkəmizdə 110 aqrar -sənaye birliyi, 78 aqrofirma, 150 -yə yaxın aqrar -sənaye kombinatı, 77 -dən yuxarı elmi istehsalat sistemi fəaliyyət göstərmişdir. Azərbaycan Respublikasında 6 aqrofirma 1 aqrosənaye kombinatı, rayonsəviyyəsində fəaliyyət göstərən bir sıra birliklər mövcuddur.

Aqrar -sənaye müəssisələri məhsul istehsalın və emalını üzvü şəkildə əlaqələndirmək əsasında təşkil olunur. Bunlara emal müəssisələri (və ya sexləri) ilə birlikdə kolxozlar, sovxozlar və digər dövlət müəssisələri aiddir.

Belə müəssisələr sovxoz - zavod və s. aiddir. Lazım gəldikdə bu müəssisələrin tərkibində buxana və anbar təsərrüfat bölmələri yaradılır. Belə müəssisələr məhsulları emal etmək və xüsusi rejimdə saxlamaq hesabına itkiləri azaldır; lazım gəldikdə isə hətta standart uyğun gəlməyən məhsulları emal yolu ilə standart yola sala bilər. Aqrar -sənaye müəssisələrində integrasiya olunan sahələrin təşkili, texnoloji və iqtisadi vahdəti iş proseslərinin mexanikləşdirilməsi və avtomatlaşdırılmasına, əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsinə; ümumiyyətlə, istehsalın səmərəliliyinin artmasına daha əlverişli şərait yaradır.

Aqrar -sənaye birlikləri kənd təsərrüfatı, sənaye və aqrar -sənaye müəssisələrinin, xitmətlərlə məşğul olan təmir, nəqliyyat, anbar və digər təsərrüfat sahələrinin, həmçinin ticarət təşkilatlarının qarşılıqlı əlaqəli kompleksidir. Aqrar -sənaye birlikləri sahə və ya ərazi - sahə prinsipi üzrə yaradılır.

Aqrar -sənaye birliklərin əsas tərkibi hissəsi tərəvəzçilik, pambıqçılıq, üzümçülük, heyvandarlıq və s. bu kimi kənd təsərrüfatı sahələridir. Birliyin tərkibinin digər hissələrini əsas sahələrin (və ya sahənin) tələblərinə cavab verə bilən müxtəlif istiqamətli müəssisə və təşkilatlar təşkil edir. Aqrar -sənaye birliyin vahid təsərrüfat mexanizmi üçün şərait olduğuna görə onun bütün tərkib sistemləri son məhsul istehsalını artırmaq və ucuzlaşdırmaq üçün mühüm rol oynayır. Məsələn, üzümçülük və ya pambıqçılıq istiqamətli birliklərin tərkibindəki sənaye müəssisələrinin gücü birliyə daxil olan bütün təsərrüfatlardan əldə edilən xammalın emal edilməsinə imkan verməli, xidmət müəssisələri məhsulları daşınması, saxlanması, satışının təşkili işlərinin öhdəsindən gələ bilməlidir.

Aqrar -sənaye birlikləri respublikamızda tərəvəzçilik, üzümçülük, pambıqçılıq, heyvandarlıq istiqamətli kənd təsərrüfatı müəssisələri bazasında və ərazi - sahə prinsipində yaradılmışdır. Aqrar -sənaye birliklərində mürəkkəb təsərrüfat məsələlərinin optimal həlli üçün onların təsərrüfat-təşkilat strukturu daim təkmilləşdirilir, yeni daha mütərəqqi formalar axtarılıb tapılır. Belə formalardan biri aqrar sənaye kombinatlarıdır.

Aqrar -sənaye kombinatları aqrar -sənaye birliyindən fəaliyyət proqramının konkretliyi və təsərrüfat mexanizminin çevikliyi ilə fərqlənir. Kombinət vahid istehsal - iqtisadi kompleks kimi istehsal, tədarük, emal və satış mərhələlərinin maddi - texniki bazasını möhkəmləndirməklə texnoloji rejimləri nəzərləndirmək və iqtisadi münasibətləri təkmilləşdirmək yolu ilə əhalinin yüksək keyfiyyətli ərzaq məhsullarına artan tələbatını ödəmək məqsədilə yaradılır. Kombinət tam təsərrüfat hesabı ilə özünü maliyyələşdirmə

prinsipində işləyir. Buraya daxil olan kənd təsərrüfatı müəssisələri, sənaye müəssisələri, ticarət təşkilatları və s. müstəqilliklərini saxlayırlar. Kombinət kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının, emalının və satışının səmərəliliyinin yüksəltmək üçün vahid texniki siyasət yeridir, müəssisə və təşkilatların razılığı ilə ayrı - ayrı istehsalat - təsərrüfat funksiyaları və digər funksiyaları (toxumçuluq, malqaranın kökəldilməsi, qarışıq yem istehsalı, dövlük işi, məhsulun emalı və satışı, maddi - texniki təchizatı, əsasən tikintisinin təşkili və s.) qismən və ya tamamilə mərkəzləşdirir.

Aqrar -sənaye integrasiyasının iqtisadi səmərəliliyinin meyarı bazar münasibətlərinin tələblərinə uyğun olaraq seçilməlidir. Səmərəlilik göstəriciləri hesablanarkən adətən təsərrüfat fəaliyyətinin nəticəsi onu törədən səbəb ilə müqayisə olunmalıdır.

Hesab edirik ki, əsas iqtisadi göstərici kimi bu zaman Aqrar -Sənaye Kompleksində ümumi məhsul və son məhsul göstəricisindən istifadə olunmalıdır.

Eyni zaman əlavə göstərici kimi əmtəlik məhsul, ümumi gəlir mənfəət və rentabellik səviyyəsindən istifadə edilməsi tərəfimizdən məqsədəuyğun hesab edilir.

Araşdırmalar göstərir ki, üzümçülük - şərabçılıq yarımkompleksində sahələrarası integrasiya sistemində yaranmış problemin situasiyanın səbəblərindən biri də iqtisadiyyatın aqrar sektorunda fəaliyyət göstərən idarəetmə sisteminin kəskin mərkəzləşdirilməsi və iri sovxoz və kolxoz təsərrüfatlarının yaradılması nəticəsində integrasiya prinsiplərinin iqtisadi maraq doğuran real gəlir mənbəyindən məhrum olmasıdır. Bütün bunlar isə yerlərdə ərazi idarəetmə prinsiplərinin sahə idarəetməsinin qanunauyğunluqlarının əlaqələndirilməsi və bu prinsiplərin əksər hallarda kobudcasına pozulması integrasiya əlaqələrinin iqtisadi mahiyyətini onun konkret məzmunundan uzaqlaşdırmışdır. Uzun müddət kənd təsərrüfatı istehsal sahələrinin, o cümlədən üzümçülük təsərrüfatlarının emal sənaye ilə təsərrüfat və iqtisadi əlaqələrinin ərazi təbəçiliyində saxlanması və ya istehsalların şərab emalı müəssisələrinin inhisarında fəaliyyət göstərməsi istehsalçıların emal müəssisələrinin seçilməsindəki müstəqilliyini məhdudlaşdırmışdır ki, bu bazar iqtisadi münasibətləri şəraitində üzüm istehsalı müəssisələri ilə sənaye müəssisələri arasında sərbəst iqtisadi əlaqələrin inkişafında nəzərəcərpacaq əngəllər yaradır. Bütün bunlar isə emal müəssisələrinin seçilməsində üzüm istehsalı müəssisələri üçün iqtisadi cəhətdən səmərəli olan müqavilə kontraktlarının bağlanması sünü maneələr yaradır.

Qeyd etməliyik ki, üzümçülük - şərabçılıq yarımkompleksində üzüm istehsalı müəssisələri üçün əsas olan problemlərlə yanaşı emal sənayesinin müəssisələri də bu və ya digər problemlərdən xali deyildir. Belə ki, xammal tədarükü ilə məşğul olan zavoda əsl xitmət sahələrinin qarşısında istehsal prosesini müəyyən çeşidli və həcmində müvafiq qiymətə uyğun kənd təsərrüfatı xammalı daha doğrusu texniki üzüm sortları ilə təmin olunması kimi çox çətin və məsuliyyətli bir problem qoymuşdur. Qeyri -stabil iqtisadi əlaqələr şəraitində nisbətən aşağı qiymətə başa gələn xammal istehsalçılarına üstünlük verilsə də həmişəlik mal göndərənlər müvəqqəti partnyorlarla əvəz edilməsi nəqliyyat xərclərinin kəskin artmasına, həmçinin məhsulun keyfiyyətinin aşağı düşməsinə səbəb olar.

Bundan əlavə maliyyə və pul dövriyyəindən yaranmış çətinliklər nəticəsində bəzi şərab zavodları barter sövdələşmələrinə də üstünlük verirlər.

Üzümçülük - şərabçılıq yarımkompleksində fəaliyyət göstərən şərab zavodlarının hazır məhsulu əsaslaşdırmaq üçün tarixi məkan baxımından bazarları Keçmiş İttifaqın, o cümlədən Rusiyanın regionlarında mövcud olduğundan bu prosesin məntiqi nəticəsi kimi respublikamızın şərab zavodlarının iqtisadi maraqlarına güclü zərbə dəymişdir. Nəticədə respublikamızın şərab zavodlarında minlərlə tam hazır məhsul ölü kapitala çevrilmişdir.

Bundan əlavə respublika iqtisadiyyatında inflyasiyanın səviyyəsinin çox yüksək olduğu müasir şəraitdə istər texniki üzüm sortlarının şərab zavodlarına təhvil verilməsi və istər də hazır şərab məhsulunun reallaşdırılması ilə bağlı bağlanan müqavilə - kontraktları özünün hüququ qüvvəsini və iqtisadi əhəmiyyətini itirir, məhsulların qiymətini əvvəlcədən dəqiqləşdirmək mümkün olmadığından bu şəraitə hətta proqnozlaşdırılmış qiymətlər belə fəaliyyət göstərmir, əksər hallarda isə üzüm emal müəssisələrinin təklif etdiyi qiymətlər istehsalçıları qane etmədiyindən öhdəliklərin yerinə yetirilməsi ilə sual altında qalır.

Bazar münasibətləri şəraitində təsərrüfat formalarının inkişafı istehsal potensialına geniş imkanlar açdığı kimi aqrar - sənaye kompleksinin mühüm tərkib hissəsi olan üzümçülük - şərabçılıq yarımkompleksində də integrasiya əlaqələrini tamamilə yeni mərhələyə qaldırmışdır.

Belə ki, ümumiyyətlə götürdükdə aqrar sektorda kənd təsərrüfatı məhsullarının, üzümçülük - şərabçılıq ya-

rımkompleksində isə texniki üzüm sortlarının tədarükü, saxlanması, daşınması, emalı və satışı məsələləri sahələrarası integrasiya sistemində mülkiyyət münasibətlərini dəyişməsi ilə əlaqədar özünün yeni inkişafı mərhələsinə daxil olur.

Kənd təsərrüfatı məhsullarının tədarükü, saxlanması, daşınması, Kənd təsərrüfatı məhsulları emalı və satışı məsələlərinin təşkili sahələrinin texnoloji xüsusiyyətlərində asılı olduğundan təşkilatı məsələlərinin həlli fərdi xarakter daşıyır. Belə ki, kənd təsərrüfatı məhsulları ilkin emal mərhələsinə keçmədən sənaye xammalı kimi xüsusi texnoloji kefiyyətlərinə malik deyildir.

Bu qəfildən kənd təsərrüfatı məhsullarının tədarükü, saxlanması, daşınması, emalı birbaşa emal sənayesi müəssisələrinin iqtisadi maraq dairəsinə daxil olduğu üçün istehsalçılar emalçıların birbaşa monopoliyasına məruz qalır. Mülkiyyət formasından asılı olmayaraq bunun təsərrüfat orqanları emal müəssisələri ilə birbaşa təsərrüfat müqavilələri əsasında istehsal etdikləri məhsulların tədarükü təşkilatlarına, yaxud birbaşa emal müəssisələrinə müstəqil şəkildə təhvil vermək imkanına malik olmalıdır.

Bu əlaqələr iqtisadi cəhətdən səmərəli olmaqla hər bir istehsalçı tərəfindən sərbəst şəkildə müəyyən edilməlidir. İstehsalçılar öz məhsullarının emala göndərilməsi ilə əlaqədar məsafə baxımından yaxınlıqda yerləşən emal müəssisələrinin seçilməsində də sərbəst olmalıdır. İstehsalçı ilə emal müəssisələri arasındakı müqavilələrin şərtləri, o cümlədən daşınma və tədarük xərcləri qane etməsə bu məsələlərin həllində istehsalçılar həlledici üstünlüyə malik olmalıdırlar.

РАЦИОНАЛЬНОЕ ИСПОЛЬЗОВАНИЕ И УЛУЧШЕНИЕ ЗИМНИХ ПАСТБИЩ ДЖЕЙРАНЧЕЛЬСКОГО МАССИВА

К.К. АСАДОВА, диссертант

Институт Ботаники Национальной Академии Наук Азербайджана

Древнейшая пастбищная форма животноводства - отгонная. Особенностью отгонного животноводства является выпас скота с учетом изменения сезонов года. Сущность его заключается в том, что в летний период мелкий рогатый скот выпасается на летних пастбищах высокогорий Большого и Малого Кавказа (в пределах Азербайджана), а с наступлением зимы перегоняется на зимние пастбища Кура-Аразской, Миль-Муганской, Ширванской равнин и в Гобустан. Перечисленные пастбищные угодья характеризуются следующими типами растительности - зональным, господствующим пустынным и интразональными, фрагментарными - полупустынным, сухостепный, водно-болотным, чально-луговидным, псаммофитным (песчаными) типами. Фитоценоотическая структура и биоразнообразие этих восточно-закавказских типов значительно отличаются от за-

падно-кавказского варианта. Джейранчельский массив является также одним из перспективных районов развития зимне-пастбищного хозяйства Республики.

Являясь важными природными кормовыми фондами с древнейших времен, из-за простого и легкодоступного человеку рельефного ландшафта, эти пастбища наиболее уязвимы воздействию антропогенного фактора, причем не только в отношении бессистемного выпаса и др. видов пастбищной нагрузки, но и в отношении производственной формы воздействия. К примеру, населением активно проводится распашка зимних пастбищ под посадку таких культур, как арахис и репчатый лук. Длительность культивации охватывает 2-3 года, после чего земля приходит в негодность. В результате начинают, осваиваются все новые и новые угодья. Это приводит к уничтожению ценных